

MONOSTORI IMRE

Szabó Dezső, az „útmutató”

Németh László Szabó Dezső-képeinek változásai
(1926–1968), 2. rész

„FAJI” GONDOLAT – ASSZIMILÁCIÓ – „ZSIDÓKÉRDÉS”

Ez az a leggyakrabban feltűnt (és újabban is feltűnő), rendkívül szerteágazó kérdéskör, amely a maga ideológiai súlyával egyaránt ránehezült mind a két életműre. Szabóéra súlyosabban. (Másokéira is természetesen, de erre most nem térhetünk ki.)

Szabó Dezső pályája során számos alkalommal foglalkozott a „faj” és a „nemzet” fogalmainak értelmezésével. Tulajdonképpen egybecsengő vagy ahhoz közeli megállapítások, meghatározások formájában többé-kevésbé letisztult, ismétlődő politikai-társadalmi értelmet öltve és gyakorlati programot is meghirdetve. 1929-ből való az egyik ilyen definíciója: „Történelmi-politikai értelemben fajnak nevezünk egy olyan szolidaritást, melynek tagjai közös elnevezés alá tartoznak, egyazon nyelvet beszélnek, s bennük a közös vér szerinti származás öntudata él.” Továbbá: „Magyar mindenki, aki magyarnak tudja magát, magyar az anyanyelve, és öntudatában más fajjal való vérbeli kapcsolatnak tudata nincs.”¹ A vér szerinti származás, a vérbeli kapcsolat tudata – mint nemzetképző komponens – mindvégig bizonytalanná teszi ezt a felfogást: létezik tehát a történelmi faj, s vannak azok, akiknek van „más fajjal való vérbeli kapcsolatnak” tudata? Vajon ők hová tartoznak „fajilag”? S mi a nemzet? „A Nemzet: mindenek előtt és mindenek fölött: egység, a legfőbb életérdekek egysége.” Egészséges körülmények között a többségi nemzetalkotó faj a legerősebb: a meghatározó állami döntések az ő kezében vannak. Ez a nemzetalkotó faj pedig a „történelmi faj”, amely „főképpen pszichikum: lelki folyamatok azonossága”.² Szabó fentebbi értelmezése szerint eredetileg a magyar faj az államalkotó faj; a nem magyar fajisággal bírók pedig – mai fogalmaink szerint – nemzeti kisebbségek? Sokszor említi, hogy 1867 után a nem magyar származásúak fölébe kerekedtek a magyar faj érdekeinek: Szabó Dezső egész nemzetpolitikai vonatkozású életműve ezen állapot megváltoztatását szorgalmazza. A magyarországi asszimilációt nagyrészt sikertelennek tartja: legtöbb esetben nem mély, szerves átlényegülés volt ez a folyamat *magyar lélekké*, hanem az állam által megkívánt magatartásminták és -formák külsődleges követése. Mindazonáltal *nem zárja ki* a sikeres, a teljes asszimilációt: *hosszú és önkéntelen* folyamat eredményeként lehetségesnek tartja. Továbbá: „Az asszimilációnak [...] igen sok foka van, s így igen különböző a megbízhatósága is.”³

Németh László ebben a fentebb említett (a korabeli magyar értelmiséget rendkívüli módon foglalkoztató), igen bonyolult, „deficit” nélkül gyakorlatilag megoldhatatlan problémahalmaz közepete mint szereplő letisztultabb, differenciáltabb, ám politikailag többször rossz időzítésekkel operáló állásfoglalásokat tett. Kezdetben ő is szót ejt a „vérnedvről”, ám ez *különböző* csoportok vegyülését jelenti egyetlen fajtába. „Szintézis eredménye a faj. Történelmi és társadalmi erők préselik egy musttá az egy présbe hullott emberszöveget.”⁴ Később azt mondja, hogy a „fajhoz” tartozás magatartásbeli és erkölcsi kategória.⁵ További – meggyőző – finomítás Némethnél: a faj különböző *alkatú* csoportokból alakul ki. Az alkat a *személyiség* belső világának teljessége. S ezen a ponton ragadható meg leginkább az ő „nemzetkarakterológiai” szemlélete, álláspontja: magyar az, aki „a magyar fajiság terében nőtt fel, akiben a dolgok magyar mitológiája él, magyar az, ha Hruz Máriának hívták is az édesanyját”.⁶ Petőfi ugyan – Németh szerint – „jött magyar”, ám *alkata szerint* magyar (hétköznapiasan: átesett a teljes asszimiláció folyamatán). Fontos distinkció tehát (mindvégig): Németh László (már a kezdetektől) *nem a származás, hanem az alkat* szerint tekint a „ki a magyar?” dilemmára.

Ami az asszimiláció nem kevésbé szövevényes kérdését illeti: Németh is sokszor ütött meg kritikus hangot. (Miként a korabeli magyar értelmiség jó része is.) Mint tudjuk, a magyarországi asszimiláció története sokáig sikeres volt: mindaddig, ameddig a befogadó nép nagy zökkenők nélkül képes volt befogadni, illetve addig, ameddig a történelmi magyar felsőbb osztályok ebből hasznot húz-

tak. A harmincas évek végének az asszimilációról szóló vitái (elsősorban a Nyugatban) minderről sokat mondtak. Németh László is ekkor fejt ki legrészletesebben elméletét az asszimiláció történelmi okairól, hangoztatva azt is, hogy az asszimilánsok a tudomány és a kultúra területén fontos értékeket hoztak is. „Nemcsak ő asszimilálódik, hanem a befogadó nép is megszerez, asszimilál valamit, ami odáig nem volt meg benne.”⁷

Szabó Dezső és a „zsidókérdés” (antiszemizmus?) sokáig nem vitatható témaként (mintegy evidenciaként) nehezedett az érdeklődő gondolkodókra. Semmi kétség: különösen fiatal korban nemegyszer tett *ténylegesen antiszemita* kijelentéseket újságcikkeiben⁸ (habár nem tudni, hogy mennyi volt ezekben a megnyilatkozásokban a kivagyiság provokáló gesztusa). Maga is írt erről, még 1914-ben, nevezetes válaszcikkében: *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése* címűben. Érdemes ebből a cikkből egy kicsit hosszabban idézni. Azzal kezdi ezt a vallomást (tehát 1914-ben), hogy „a magyar zsidóság történelmi problémáját többé nem lehet elválasztani a magyarság problémájától. A zsidóság lelki és anyagi élete annyi gyökérrel szövődött bele a magyar életbe, hogy jövőjének, fejlődésének, elhelyezkedésének kérdése egyike a magyarság vitális alapproblémáinak.”⁹ Kinyilvánítja, hogy ő maga a kritikai gondolkodás és gyakorlat híve „És mihelyt a kritikai alapra álllok – hangsúlyozza –, jogosultnak tartok minden kritikát, azt, amelyik az én haladó elveimet érinti épen [sic] úgy, mint azokat, amelyekkel én az emberi elfogultságokat tárgyalom. Mert csak ez lehet becsületes szellemi állapot.” Ma már „a zsidóság történelmi fejlődésében elért ahhoz a ponthoz, amikor nem csak kritikaképes, de életszüksége az elfogulatlan kritika”. A magyar zsidóság erős, „életalakító hatalmas realitások ura”, s ennél fogva nem vonhatja ki magát „a kritika alól”. Bevallja, hogy neki voltak antiszemita megnyilvánulásai egy hamis magyar egység feltételezése miatt. Ez azonban már a múlté, mert meggyőződött róla, hogy „a zsidóságnak talán sehol a világon nincs oly nagy hivatása, mint Magyarországon”. Őt antiszemizmussal vádolni hazugság, ő *kritikai alapon áll mindenféle hittel és fajjal kapcsolatban*.¹⁰

Ide vonatkozó kritikai írásaiban legtöbbször valóban *bírálatról, kritikáról* van szó, amely éppúgy érinti a magyar kapitalizmus uralmi pozícióban lévő elnyomó rétegeinek nem zsidó tagjait is. Tehát Szabó nem „faji”, hanem *működési kör* szerinti alapon bíralt, támadott, kritikált, nemegyszer szidalmazott. Zsidót, németet, magyart, tót. Mindenkit, aki nem a magyar nép érdekeit nézte, tekintette *elsődlegesen fontosnak*. 1923-ban írta a következőket: „A zsidókérdés csak egyik része a magyar demokrácia problémájának. [...] Ha egyszer megvalósítjuk [...] a magyar demokráciát, ha egyszer lehetővé teszünk intézményeinkkel minden kizsákmányolást: akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik.”¹¹ A „görénykurzus” antiszemizmusa csak ürügy: a demokráciától elriasztják a tömegeket, és elfedi a rezsím bűneit. 1931-ben pedig – mintegy *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése* című vallomása gondolati folytatásaként – ekként nyilatkozott: „Én ugyanazokat az emberi szempontokat és emberi követelményeket tartom szem előtt a zsidóság megítélésében, mint a saját fajtám vagy bármely más faj megbírálásánál. [...] Én ebben az országban a becsületes magyar–zsidó együttműködést mindkét faj s egy emberibb jövő alapszükségének tartom. De ez csak a kritika teljes szabadságával s minden elfogultság kiirtásával történhet meg.”¹² (Az az ötlete viszont meghökkenítő, hogy az 1848 után bevándorolt zsidóknak föl kell mondani a vendégjogot, s a magyarságnak kell birtokolnia az összes állami, gazdasági stb. kulcspozíciót.)¹³ S végül 1938 tavaszán (az Anschluss és az első zsidótörvény megszavazása után): nem változtat azon a történelmileg igazoltnak vett álláspontján, hogy a magyarországi gazdasági és államügyek idegen (német és zsidó) érdekeket és nem a magyar nép érdekeit szolgálják. (Annyi kétségtelen – fűzhetjük hozzá –, hogy nem a magyar nép érdekeit szolgálták.) Az igazi, a legnagyobb probléma azonban a *germán veszedelem* – hangoztatja. Határon innen és túl egyaránt. A zsidóság – szemben a „germánokkal” – ugyanis nem képes asszimilálni a magyarságot, nem fenyegeti a magyar nyelvet, nem áll mögötte egy óriási felfegyverzett birodalom, s a németiség itthoni befolyása sokkal nagyobb, mint a zsidóságé. Ilyen körülmények között az *antijudaizmus* „a legkönnyebb út arra: hogy valaki a tömegeket saját uralmi célja eszközévé tegye”.¹⁴

Németh Lászlónak a magyar zsidósággal kapcsolatos tanulmányait, cikkeit, esszéit korábban már volt alkalmam bemutatni és értelmezni.¹⁵ Jellegzetes vonása az ő szemléletének (mindvégig a két világháború közötti időkben) az elsősorban *kultúrkritikai* attitűd, egyszersmind a „sorskérdésnek” minősített tartalom (gazdasági, szociális kérdések, a demokrácia problémái). A kultúra *életet szabályozó elv* az ő felfogásában, ami azt is jelenti, hogy az eltérő kultúrák egymást *nem becsülő* ma-

gatartása egy nemzetben belül nem erősíti, hanem gyengíti egymást. Ő maga számos magyar zsidó író szellemi teljesítményét méltányolja és méltatja.¹⁶ Úgy véli, hogy a zsidó szellemiségnek a magyar népi mozgalom mellé kellene állnia. (Mint például Sárközi György is tette.) Németh bírálatának célpontja *nem a zsidó*, hanem az ember, az *emberi minőség*. Akár író, akár nagykapitalista. 1934-ben írta például, hogy a „zsidó egyént sosem mint zsidót [...] mindig csak mint egyént” bírálta.¹⁷ „A zsidót egy emberséges kor nem üldözheti azért, mert zsidó. Viszont a gazdasági reformról sem mondhatunk le azért, mert a zsidóságnak ellenszenves. A magyar kapitalizmus tízmillió magyarnak volt – egészségtelen: bűne-e a reformnak, ha tízmillió magyar javára néhány százezer zsidó (és ugyanannyi nem zsidó) alól a szabad verseny vizeit lecsapolja?”¹⁸ A zsidókérdés megoldható, ám ez új magyar erkölcsiséget követel. „A zsidókérdés megoldható – írja –, nem botokkal vagy »humanista« szembekötősdíval, hanem új magyar erkölcsiséggel, mely a zsidóságból mint értéktisztelő népből az első türelmetlen mozdulat után, hiszem, hogy a kiválóság féltékeny versenyét fogja kiváltani.” Továbbá kijelenti, hogy *a zsidóság nem azonos a kapitalizmussal*. Saját pozícióját is meghatározza e rendkívül kényes kérdésben, amikor kijelenti: „Mint szocialista küzdök a kapitalizmus ellen, mint nem zsidó békét akarok kötni a zsidósággal.”¹⁹ S nem csekély horderejű az a tény sem, hogy Németh László mindvégig ellenezte a „*numerus clausus*” törvényt éppúgy, mint a zsidótörvényeket.

Hasonló nézetet képviselnek Szabóval a magyar zsidó szellemi élet működése egyik nagy pozitívuma tekintetében: a magyar tehetségek felkarolása, a magyar szellemi élet serkentése kérdésében. Szabó ekként: „A magyar író Magyarországon csak egy idegen faj védelmében bonthatta ki erőit.” (Majd hozzáteszi: „Természetes, hogy kötelezőnek kellett elismernie a védő faj életakarátának parancsait.”²⁰ Klasszikus példa erre Ady Endre sorsa.) Némethnél ugyanez: „A zsidóságtól egyet nem lehet megtagadni: a feltörő új magyarság ebben az elkérgesedett társadalomban csak rajtuk át tudott fölhajtani.”²¹

Mind Szabó Dezső, mind Németh László „zsidókritikáit” a fentebb körvonalazott kiindulópontokkal egybevetve kell értelmeznünk: ekként lehet valós képünk egy-egy konkrét álláspontjuk, véleményük valódi értelméről, szellemi és érzelmi meghatározottságaikról.

TOVÁBBI KÖZÖS PONTOK, HASONLÓ RAJZOLATÚ FELÜLETEK:

1. ADY ENDRE; 2. A VÉGZETES ESZTENDŐ 1867: KIEGYEZÉS AUSZTRIAVAL; 3. HASONLÓ VÉLEMÉNYEK SZEKFŰ GYULÁRÓL

1. Szabó Dezső – több mint húsz évvel idősebb lévén Némethnél – értelemszerűen előbb fedezte fel Adyt;²² rajongásukat iránta mindketten sokszor leírták, elemezték, magyarázták.

Szabónál Ady „romantikus titán” „zseni”, aki „prófétának, vátesznek érzi magát”, „fajilag végzetesen meghatározott”. (Nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy Ady-képébe belejátszik saját vágyott önképe is.) Forradalmiságának igazi tartalma és jellege nem a társadalmi-politikai témájú verseiben van (sőt, ezek nem is igazán jó Ady-versek), hanem: ez „művészi-irodalmi forradalom”. Tanítása legmélyebből a következőkben foglalható össze: „Kapitalizmus és szabadverseny halál a versenyre képtelen magyarnak, faji túlekedés, halál az erős gyűlöletre és összetartó szeretetre képtelen, oldott akarató magyarnak. Egyetlen menedék: egy legszélesebb emberiség, mely felszabadítja az elfojtott faj mély értékeit. Minden magyar táguljon egyetemes emberré, s az életmentés egyetlen menekülésével vesse magát a szocializmusba, hogy előkészítse a minden emberit szabad természetbe védő kommunista világrendet.”²³ Szabó Dezső tehát mint a szocializmus és a kommunizmus (láthatóan önellenőrzés nélküli fogalmazásba is tévedő) prédikátora és propagátora – 1919-ben. (Ez az új keletű láz nem volt ritka tünetemény akkoriban: Németh László maga is többször leírta, hogy a forradalmak idején – tizenhét évesen – ő maga is „kommunista” volt. Megrázó élmények voltak ezek a forradalmas idők akkoriban a magyar értelmiség számára.) Szabónál sem tartott sokáig a félreértésre alapozódott eufória: a húszas évek elejétől már az *elsikkasztott magyar forradalom* miatt kesereg – és rázza ökleit.²⁴

Németh László Ady-élményét alaposan föltárta a szakirodalom.²⁵ Néhány megállapítást, megfigyelést azért még ide helyezünk. Németh számára Ady költészete elsősorban a „mélymagyarság”

kifejeződése, párhuzamban a „rég Magyarországgal”. Feltűnő, hogy míg Szabónál – érdemben, külön tanulmányokban – már a húszas évek végén lezárul az Adyról szólás, addig Némethnél a negyvenes évek közepén is tart. (Látványos belső párhuzam, hogy az Ady-tanulmányok és a régi Magyarországról szóló írások Németh Lászlónál nemcsak kronológiailag, hanem tartalmukban is átjásznak egymásba.) Arra hívja föl a figyelmet elsősorban, hogy „mélymagyarság”, *protestantizmus és európai-ság* legteljesebb megtestesítője a 20. században Ady Endre volt. Szabó Dezső nagy érdemének tartja, hogy – a tízes évekbeli fontos tanulmányaiban – áttörte „a Nyugat íróit a magyar ifjúságtól eltávolító előítéletet, Ady örökségét ő menti át az özönvízen”.²⁶ Ez az örökség pedig a magyar lélek legtökéletesebb kifejeződése: az ősi rezdülésektől a legmodernebb Európa-érzékelésig. Azt is megállapíthatjuk, hogy – Szabóhoz hasonlóan – Németh is Adyban látja *saját magyarságeszményének* fő kritériumait: a Berzsenyi–Széchenyi–Kemény Zsigmond eszmei-szellemi vonulatban helyezi el, ő is *sorslátó történelmi realista*. „Ady a legrégebb magyar költő, versének a gondolati és formai szerkezetéből egy Európa-alatti magyar lélek szól.”²⁷

2. Aligha lehetne közelebb nézethasonlóságot leírni Szabó Dezső és Németh László gondolatvilágában, mint amelyik az 1867-es kiegyezés következményeinek taglalásaiban mutatkozik meg. Szabó is, Németh is számos alkalommal és összefüggésben tér vissza ehhez a „fertelmes évhez” (Szabó), illetőleg „a magyarság négyszáz éves vérbaja: a Habsburg-uralom” témájához (szintén Szabó szóképe). Ő sokkal nyersebb, mint Németh, kevésbé merül el a lassú tételekben és a történelmi ismeretekben: lázasan mondja ki észrevételeit, s nemigen differenciál, nemigen mérlegel, nemigen érvel. (A negatív vonásokat – teljes joggal – annál inkább kiemeli.²⁸) Tézisének lényege, hogy a kiegyezéssel húztuk magunkra végzetes következménnyel az *idegeneket*, s megerősödött minden, ami idegen: a dinasztia, az arisztokrácia, a magas klérus, az ipari és a kereskedelmi kapitalizmus, a sajtó, a magas katonaság, a magas bürokrácia. Egyetlen magyar talpkő-reális létezik: a magyar paraszt, a magyar munkás és a magyar szellemi munkás értéke és ereje. Az ő hatalomra kerülésük a jövő záloga.²⁹

Németh László történelemképében úgyszintén az egyik központi probléma a kiegyezés és annak következményei. Az 1939-ben írt szintézisében, a *Kisebbségben* lapjain távlatos képet vázol fel. Ő sem megy bele történelmi vagy gazdaságtörténelmi elemzésekbe. A magyar történelem egyik *nagy bukásaként* értékeli: „a magyar történet legvégzetesebb szerződéséeként” tekint rá. Miért? Azért, mert *két megroppant szereplő* szövetkezett általa, benne. A Habsburg-dinasztia Königrátnél, a magyar nemzet pedig – már korábban – a lelkeben roppant meg. Magyarország egy végleg legyengült, *haldokló birodalomért* vállalt felelősséget: cserébe az *ellene forduló nemzetiségei* feletti uralmat kapta. Innentől kezdve kialakult egy haszonelvű részvénytársaság, amelynek morál nélküli aktív és mohó résztvevőit „az új államgründolás fénye és sápjja vonzotta”. Addigra már legyengült a mindezt ellenőrizni képes magyar szellem, s az „új részvénytársaságba bekéredző asszimilánsok” már ehhez a megroppant szellemhez és az új, romlott morálhoz alkalmazkodtak.³⁰ Németh László a magyarországi *aktuális liberalizmust* már eleve a *megromlott állapotában* hivatkozta (nagyon sok más korabeli – részben Szekfű Gyulát is ide számítva – és későbbi gondolkodóval együtt): olyan eszmei és gyakorlati jelenségként tekint rá, amely részben oka (pl. a korlátlan szabad verseny), másrészt természetes velejárója volt (közjogi küzdelmek, nemzetiségi feszültségek) a *kiegyezési lélek*- (azaz *nemzet)rombolásnak*.

3. Látható, hogy e tekintetben Szabó is, Németh is Szekfű Gyula (és mások) „hanyatláselméletének” terében³¹ mozog: nem a kiegyezés – kétségkívül – hallatlan gazdasági, kulturális stb. fellendülést hozó pozitív következményeit értékelik, tartják szem előtt, hanem a magyar szellem és a nemzeti morál, valamint az emberi minőség és nemzeti ellenálló képesség, a lelki megroppanás miatti *nemzeti betegségek* foglalkoztatják mindkettőjüket.³² S be kell látni (a kiegyezés mai híveinek is), hogy ez a meggyőződés és állásfoglalás úgyszintén életbe vágóan fontos *realitás*, valóság volt (és maradt). S éppen a kiegyezés *közjogi aktusának apoteózisát* megjelenítő Szekfű Gyula történet-szemlélete *egészének* elutasításában találkozik össze, kerül egy platformra s folytatásos támadásba 1939 végén Németh László és Szabó Dezső is.³³

Az apropó ehhez a különleges együttálláshoz a *Kisebbségben*-t (1939) bíráló Szekfű-cikk (*Lírai történet-szemlélet*) volt a Magyar Szemle augusztusi számában. Szabó decemberben *ugyanazzal a címmel* írt szokásosan maró pamfletjében támad rá Szekfűre (nem említve Németh László nevét).³⁴ Hosszas, Szekfűt kifigurázva sértegető tirádák után (az ő nevét se írja le, ám könnyen azonosítható)

rátér a szakmai és erkölcsi tartalom lényegére: a *kiegyezés* kézzel fogható veszélyeinek sokaságára és az ezeket látni nem akaró Szekfű *lírájának* ostromozására („lírának és romantikának és demagógiának sajnál le mindent, ami a magyar életösztön megmozdulására mutat”)³⁵. Többek között: „Ha így örökre lekötjük a magyarságot az idegen dinasztia biztosítékának: nem fogunk-e paraszt gyűjteni a magyar jövő alá a Monárchia többi népének gyűlöletéből, melyek bennünk nemzeti vágyaik gátját látják?” Ráadásul nemzeti érdekeink sem érvényesülhetnek megfelelően. Katasztrófális veszély, hogy a hadsereg „nem magyar”. Hogyan nem látták a kiegyezés hívei – kérdezi –, hogy nagy földrengés esetén a szétbomlásban Magyarországot a dinasztia magával rántja a pusztulásba?! Üdvösebb lett volna várni – mondja Szabó – és tovább szenvedni. „Az ilyen szenvedés minden veszteségét megfizeti az a nemzeti egység és öntudat, melyet kivált a lelkekben.”³⁶

KIÜTKERESÉSEK ÉS POLITIKAI-TÁRSADALMI PROGRAMOK A HARMINCAS ÉVEKBEN³⁷

Mind Szabó Dezső, mind Németh László számos reformtervvel lépett elő az írói homályból az idők során. S mindketten *kelet-közép-európai keretekben* gondolkodtak. Szabónak mintha csaknem az összes társadalmi-politikai tanulmánya ezt (is) tartalmazná, mégis: ezek a szellemi löktetések nála elsősorban a harmincas évek közepén kulmináltak. Németh úgyszintén a harmincas évek középső harmadában összpontosít erre a sorskérdéscsoportra. (Ez az időszak a magyar politikai vezetésben – Gömbös miniszterelnöksége idején elsősorban – a kormányzati reformígéreték időszaka volt.³⁸ Másfelől: a népi írók és a népi mozgalom fénykora a népi szociográfiák páratlanul bő termésével, a Márciusi Front programjainak országos visszhangjaival.) A fő programpontok Szabónál és Némethnél (de az egész népi gondolkodásban is) szinte ismétlésszerűen hasonlóak: földkérdés, paraszti sors, demokrácia (választójog), középosztály, közigazgatás, kultúra, oktatás és így tovább: mindazon változatok és változtatási szándékok, amelyek egy nagy múltú népet, nemzetet megilletnek és jellemeznek. A korhangulat, az értelmiségi elit számtalan reformgondolatot dédelgetett, amelyek persze nemegyszer „alibi” reformprogramok voltak. (Maga az uralkodó elit, valamint központi nagy lapjaik jártak élen ez utóbbiak gyártásában; Németh László pedig ilyenek tartotta még Szekfű Gyula publicisztikai munkásságának javát is.)

Szabó Dezső 1939 októberében előszót írt *Az egész látóhatár* című háromkötetes tanulmánygyűjteménye elé. Ez az előszó egyben politikai hitvallása is, amely ebben a mondatában csúcspontot ér: „A magyarság teremtsen meg egy új, szabadságaiban és kötelességeiben intézményesen biztosított demokráciát, mely az eddigi »népképviselet« történelmi megtévesztése helyett olyan politikai rendszert alkot meg, mely a nemzeti munka egyetemes tömegét minden tényében és intézményében állammá neveli.” Kiemeli még: „A magyarság sajátos egyénisége, erejének legjava, fejlődésének gazdag lehetősége a magyar parasztságban van.”³⁹ A számtalan Szabó Dezső-írás, amely ennek a doktrínának az újra- és újra-kifejtését, illetve megismétlését adja, azt mutatja, hogy Szabó ideális állameszménye a méltó helyre emelkedő parasztság demokráciája.

A húszas évek elején, „szocialista” korszakában még a szociáldemokrácia elveit látta az egész magyarság felszabadítójának, egészséges jövője megteremtőjének.⁴⁰ Ámde nem a *magyar élet* zálogának: ez ugyanis szerinte – valójában misztifikált szociológiai jelenségként – a parasztság. „Alaptételünk tehát – írja ugyanekkor –: a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj. Ez matematikailag pontos egyenlet, az egyik fele sem több a másiknál. Teljes azonosság.”⁴¹ A magyar parasztból hiányzik ugyan a hazafias öntudat, de megvan benne a faji öntudat és a faji ösztön. Középosztályunk beteg és idegen, magyar rétege „lelkileg gyarmatosított emberréteg, mely csak idegen kitermelőinek terem életet”.⁴² A feladat: a magyar parasztságból és munkásságból kell megteremteni az új középosztályt. Az egyik komoly visszhangot kiváltó (rendkívül szellemes) esszé pamfletjében (*Ede megevé ebédem!*, 1937) a középosztállyal kapcsolatos vitában nagy dühvel támad Szekfű Gyulára, mondván: „történelmi megmutatásom egy döntő újsága az volt, hogy az eddig a nemzet legkiválóbb rétegének ódázott zagyva, öntudatlan, szellemileg gyáva és tájékozatlan középosztályról kimutattam, hogy ez a magyarság halálrétege. És fellépésem első percétől sürgettem, hogy új magyar középosztályt kell intézményesen fejleszteni a magyar parasztság és magyar munkásság arravaló gyermekeiből.”⁴³ Azt vallja, hogy a „Treuga Dei” törekvéseket nem szabad elfogadni, mivel az a kulcspozíciókat a kezükben tartó németek, zsidók, szlávok számára előnyös: márpedig az irányítást

a „magyar faj” képviselőinek kell elfoglalniuk. Amíg ez be nem következik, Szabó mindaddig „Bellum Dei”-t hirdet.⁴⁴ Az „általános és titkos” választójogot eleve csalásnak tartja, mivel azt is „idegen akarat” vagy párt irányítja. Ehelyett új törvényeket, új rendszert kell alkotni. Ennek az lenne a lényege, hogy „szerves” és specifikusan kialakított választókerületekben szerves és specifikus munka által kidolgozott szabályok szerint, többlépcsős menetben kellene kikérni a véleményeket. Ez a választási szisztéma jelentené – Szabó egyik gyakori toposzával szólva – az „orgánikus” népképviselői rendszert, amely „az új magyar honfoglalás” döntő csatája lenne.⁴⁵ Ami a „magyar jövő alapproblémáit” illeti, ebben a terjedelmes, de *koherens összefoglaló*, egyszersmind alaposan részletező, „tematikus” esszéjében (1938–39-ben) már nem tesz hozzá új építőelemet a korábban kifejtett nemzetépítő gondolataihoz.⁴⁶

Németh László is számtalan társadalmi kérdésben foglalt állást a harmincas évek jelzett, lélektanilag kivételesnek mondható közepe táján. Összefoglaló, szintén „tematikus” nagy esszéjét *A reform* címmel tette közzé a Tanú 1935/1-es számában. Ebben az útmutatónak szánt írásában – mint oly sok egyéb munkájában – elsősorban *erkölcsi megújodást* sürget, hiszen bármilyen materiális vagy szellemi megújulás elképzelhetetlen az erkölcsileg megújított *ember* nélkül. „Egy igazi mozgalom [...] nem egyes politikai vagy gazdasági feladatokat akar megoldani” – állítja –, de „új sugalló életérzést” is teremt. „Az a reform, amelyre ma szükség van megint: cluny reform. [...] Új, világi rendnek kell köztünk támadni láthatatlan kötéllel a derék körül, néma fogadalommal a szívben.”⁴⁷ Az *emberanyag védelme* című fejezetben úgyszintén régebbi meggyőződését hangoztatja: „Minden igazán nagy mozgalom vallásos forradalom is.”⁴⁸ Majd később: „A terv igazi fedezete tulajdonképpen nem is a terv helyessége, hanem a tervezők személye s a terv alá vetettek lelkesedése.” Mindez nem jelenti azt, hogy „a gazdasági reform jelszavait ne vegyük alaposabban szemügyre, mint ahogy azt gazdasági reformereinknél megszoktuk” – figyel a materiális valóságra is Németh László.⁴⁹ A középosztály-problémával kapcsolatban – Szabóhoz hasonlóan ő is Szekfűnek címezte esszéjét (1936) – hasonlóan radikális utópiát fogalmaz meg, mint Szabó Dezső. Keserűen számol le a középosztály fiatalabb és műveltebb generációjával is. Mégpedig morális okok miatt. „Ez az ifjúság – írja – minden kenyéren elmegy vajnak, s ha különállásával tüntet, csak a saját árát veri fel magasabbra. Hadd mondjam ki: kilencven százalékat csirkefogónak tartom, s a tíz százalékot azért veszem csak ki, hogy elég tág keretet hagyjak azoknak, akiket nem ismerek vagy félreismertem.”⁵⁰ A jövő magyar társadalmát *értelmiségi társadalomként* írja le, ez marad az egyik fő eszménye: a tanultságból élő osztály – az új középosztály – a másik két munkacsoport szerinti „osztállyal” együtt alkotja az új magyar társadalmat. „A »proletárok egyesüljétek« (melyben hallgatólag az is benne van, hogy süllyedjétek mindnyájan proletárokká) a múlt század jelszava volt. Új szenvedélyeink és hóbortjaink alól én egy optimistább csatajelet hallok ki: Legyetek mindnyájan értelmiséggé.”⁵¹ (Ez az ideaképlet a „minőségszocializmus” szellemi, erkölcsi és társadalmi alapja.)

MAGYARORSZÁG HELYE EURÓPÁBAN: KELETEURÓPA (SZABÓ DEZSŐ, 1935); NÉMETH LÁSZLÓ: TEJTESTVÉREK (1932); MOST, PUNTE, SILTA (1940)

Szabó Dezső világképének az egyik leginkább pozitív eleme, *ideája* az egészséges külpolitikai: kelet-(közép)-európai helyzettudat s ennek hirdetése már a húszas évektől kezdődően. Az 1919 és 1935 közötti magyar életet „ezeréves európai létünk *legmagyartalanabb korszaka*”-ként említi.⁵² A kelet-európai népek sors- és alkati rokonságai, valamint politikai érdekeik – legfőképpen a német és az orosz imperializmus kivédése – kívánatosá teszik „a Keleteurópai Államok történelmi együttműködését”. Olyan szuverén nemzetek szövetségét, amelyben a nemzeti, faji jelleg külön-külön szabadon érvényesülhet, ugyanakkor a közös ügyekben egymást segítik a szövetségesek.⁵³ A jelenlegi magyar állam nem állhat a szövetség élére, de éltetheti a sokszínű kulturális kapcsolatokat. Szabó Dezső hangsúlyozza, hogy ez a szövetségtervezet nem lehet utóda sem a kossuthi Duna-konföderációnak, sem a „Keleteurópai Svájc”-nak. A kiegyezést ostromozva (a már említett) Szekfűnek „címezett” írásában 1939 végén a kelet-európai kis népek körébe sorolja a magyarságot (még frazeológiaiában is emlékeztetve Némethre). „Nem lett volna-e életet adóbb, ha biztonságunkat, függetlenségi akaratunkat a többi kisebb nép biztonságába, függetlenségi akaratába igyekeztünk volna beépíteni? Milyen egész másként alakulhatott volna a keleteurópai kis népek egybefogásával a jövő!”⁵⁴

Németh László a harmincas évek elejétől foglalkozott – gyakorlati: nyelvtanulási és művelődés-történeti szinten is – a szomszéd népek kultúrájával és történelmével. A Tanú 1932. II. számában „Középeurópa” témamegjelöléssel új rovatot nyit és két esszét közöl: *Új nyelvtanokra és Tejtestvérek*. Az elsöben többek között ezeket az idealizáló sorokat írja: „Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján, patrióták legyünk. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! [...] Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig, az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket, közös csillag felé tereli a farkasszemet néző tekintetet.” A magyar mint közép-európai nép ennek az új Európának a természetes erjesztője. „Itt a hivatásunk, itt a revízióknak.”⁵⁵ A másik itt említett cikkében olvashatók a sokszor idézett mondatok, melyek szerint: „mi, Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emléjét szoptuk.”⁵⁶ A *Most*, *Punte*, *Silta* három nyelven (cseh, román, finn) jelenti ugyanazt: *híd*. A cikk 1940-ből való, a szimbolika a kis közép-európai népek történelmi sorsközösségéről szól.⁵⁷

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ SZABÓ Dezső, *A végzet* (1929) = Uő, *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*, II, Püski, Budapest, 2004, 529.

² Uő, *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* (1938) = Uő, *A egész látóhatár*, 3. kiad., [Budapest, 1943.] Magyar Élet, II, 174. és 187.

³ Uő, *A végzet i. m.*, 537.

⁴ NÉMETH László, *Faj és irodalom*, Napkelet, 1928/1, 36.

⁵ Uő, *Mozgalom. Káté* = Tanú, 1934. VII. (febr.), 73.

⁶ Uő, *Faj és irodalom, i. m.* A kérdéskört részletesen tárgyalom: „Faj” és „alkat”. *Népi író?* = MONOSTORI Imre, *Németh László esszéírásának gondolati alaprégei*, Kortárs, Budapest, 2005, 51–64. A „faj” fogalom irodalmi és tudományos használata egyébként természetes jelenség volt: Babits Mihálytól József Attiláig jöszerevel mindenki használta. Tudományos meghatározása azonban mind a mai napig nem járt sikerrel. (Miként a nemzetkarakterológiai kutatások sem bírnak tudományos relevanciával.) Németh szerint a kritikus feladata az *alkat* (egyedi jegyek), a szociológusé a *faj* (közös, hasonló jegyek) vizsgálata.

⁷ NÉMETH László, *Kisebbségben*, Első Kecskeméti Hírlapk. és Nyomda Rt., Kecskemét, 1939, 22.

⁸ Például 1908-ban az egyik újságcikkében a zsidóság faji moráljáról értekezett, amelynek lényege: „az intranszigiens faji gyűlölet” az idegenek ellen, s amely faji morál a *Talmudból* táplálkozik. Vö. SZABÓ Dezső, *Faji morál*, Fejérmegyei Napló, 1908. márc. 5. Lásd még VESZPRÉMI László Bernát, „Az elsodort falu szerzője [...] nem konjunkturnalovag”. *Szabó Dezső eszmeiségének következetességéről*, Kommentár, 2017/3, 44–60., továbbá Szócs Zoltán: *Antiszemita – filozemita (Gondolatok a Szabó Dezső-vitához)*, Szombat, 1990/7 (szept.), 15–17. és 1990/8 (okt.), 12–13., valamint Uő, *Szabó Dezső és a magyar zsidóság*, Havi Magyar Fórum, 1995. május, 53–59.

⁹ SZABÓ Dezső, *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése. Válasz a Múlt és Jövő szerkesztőjének*, Huszadik Század, 1914/3, 340–347. Idézet: 341.

¹⁰ Uő., 342–347. Egy ugyanekkor írt másik cikkében úgyszintén a magyar zsidóság gazdasági és társadalmi súlyának megnövekedéséről és fontos szerepéről beszél: „a zsidóság a magyar élet egyik elsőrendű tényezője lett. [...] a mostani modern Magyarország [...] jó részben az ő munkájuk, javaiban az ő dicsőségük, hibáiban az ő felelősségük.” (Uő, *Hommage aux mourants [Klasszikus nyelv és radikalizmus]* Nyugat, 1914/2 (jan. 16.), 111–114.

¹¹ SZABÓ Dezső, *Rocamból romantika* = Uő, *Az egész látóhatár, i. m.*, II, 241. (Kiemelés az eredeti szövegben.) Ennek ellenére sem mentes minden szakaszában, minden pontján ez az életmű a tényleges antiszemitizmustól. Egy 1921-ben írt esszéjében a két faj harcáról értekezik, s arról, hogy a zsidóság Budapesten kívánja felépíteni a cionista zsidó imperializmus „világuralmának nyugati bástyáját”. (Vö. *Két faj harca*, A Nép, 1921. máj. 5.) Ugyanezen évtized végén (1929-ben) egy hosszú évtizedeken át lappangó nagy esszéjében pedig azt írja az „internacionalista” szellemű és érzelmű zsidóságról, hogy az világuralomra tör: „szétoldani a nemzeti és faji összetartozás minden kötelékét, minden olyan emberi egységet, mely ellene áll hódításának, kiölni a lelkekből a faji emlékeztetést [...], hogy megépíthesse a maga egyetlenül kiválasztott faja világuralmát”. (Vö. *A végzet ellen. A magyar kisebbségi többség sorsa a többségi kisebbségek között*, Havi Magyar Fórum, 1993/10, 15. Az 1934-ben írt *Karácsonyi levélben* Szabó Dezső hozzávetőlegesen rekonstruálta *A végzet ellen* tartalmát. (Gondolatkísérletként fölvethető lenne a Németh László-i „kisebbségben” gondolatnak az itteni alcímből levezethető forrása, ám Németh értelemszerűen nem ismerhette Szabónak ezt a terjedelmes esszéjét.) Kötetben (*A végzet* címmel, s az alcím elhagyásával) lásd SZABÓ Dezső, *Egyenes úton. Tanulmányok és jegyzetek*, 524–579. (A kézirat Bartók Béla hagyatékából került elő ifj. Bartók Béla jóvoltából. Bartók annak idején 200 P-ért vásárolta meg Szabó Dezsőtől a kéziratot. Lásd Havi Magyar Fórum, *i. h.*, 2.) Ismerhette viszont Németh László az 1931-ben írt *A némettség útja* című Szabó-esszét, amely a Magyar Életben jelent meg először, s felfogásában azonos az 1939 tavaszán írt Németh-esszé, a *Kisebbségben* egyik eszmevonulata fogalmi tartalmával. Szabó ugyanis itt a következőt írja. „A magyarság ma Magyarországon csak számában többség. Politikai, gazdasági, szociális súlyában

- kisebbség.” (Magyar Élet, 1931. július. 17. A tanulmányt a *Szabó Dezső Füzetek* 4–5. számában [1934. dec. – 1935. jan.] újraközölte.)
- ¹² Szabó Dezső, *Megered az eső*, Pesti Szalon, [Budapest,] 1996, 311.
- ¹³ Uő, *Toborzó* (1936) = Uő, *Az egész látóhatár, i. m.*, I, 126.
- ¹⁴ Uő, *Az antijudaizmus bírálata* = Uő, *Az egész látóhatár, i. m.*, II, 273., 253.
- ¹⁵ Vö. MONOSTORI Imre, *Rajzok a magyar zsidóságról* = Uő, *Németh László esszéirésének... i. m.*, 65–89.
- ¹⁶ Mindenekelőtt Pap Károly művészete ragadta meg, aki „zsidó sorslátó” író volt, aki „népe sorsában a maga gyökereit kutatta”, munkásságának megvolt a „sorsmélysége”. Azaz: Pap Károlyt „mély zsidó” írónak tartotta. (Miként Erdélyi Józsefet „mély románnak”.)
- ¹⁷ NÉMETH László, *Ember és szerep*, Tanú, Kecskemét, 1934, 47.
- ¹⁸ Uő, *A reform*, Tanú, 1935/I, 51–52.
- ¹⁹ Vö. Uő, *A magyar élet antinómiái* (A Három nemzedék új kiadásához), Válasz, 1934/2 (júl.), 117–135.
- ²⁰ Szabó Dezső, *A kettészakadt magyar irodalom* (1935) = Uő, *Az egész látóhatár, i. m.*, III, 225.
- ²¹ NÉMETH László, *Kisebbségben* (1939), 52.
- ²² Szabó Dezsőtől lásd *A romantikus Ady* (1911); *A forradalmas Ady* (1919); *A két forradalmi költő* (1919); *Ady archához* (1923); *Ady Lajos: Ady Endre* (1923); *Ady-kérdés?* (1924); *Három arc. Előadás vázlat Adyról, Petőfiről, Jókairól* (1925); *Az Ady síremléke* (1927); *A jövő felé* (1928); *A szobor Ady* (1930); *Szellemi honvédelem* (1939) című írásokat.
- ²³ Szabó Dezső, *A forradalmas Ady* = Uő, *Ady*, szerk. SZIGETHY Gábor, Magvető, Budapest, 1982, 47.
- ²⁴ Később is ez az egyik fő intellektuális és morális sérelme: „Nem az volt a bűn, hogy forradalmat csináltak. Az volt a bűn, hogy az esedékes »magyar« forradalmat elsikkasztották.” (*Válasz egy magyar munkásnak* [1927] = *Az egész látóhatár, i. m.*, III, 301.) Szabó Dezső tehát továbbra is megmarad – *baloldali eszméket valló, radikális gondolkodású, de mégis harmadikutas értelmiségnek.*
- ²⁵ A már említett Hartányi–Kovács életmű-bibliográfia mellett lásd még: „*A megőrző megőrzése*”. Németh László *bibliográfia 1987–2003*, összeáll. KÖSZEGFALVI Ferenc, Németh László Városi Könyvtár, Hódmezővásárhely, 2005. Németh László tanulmányai Adyról: *Az Ady-vers genezise* (1925); *Az Ady-pör* (1927); *Ady Endre költészete* (1927); *Költő és mecénás* (1927); *Pamflet és kritika* (1929); *Ady összes versei* (1930); *Ady Endre* (1934); *A teológus Ady* (1936); *Vitathatatlan Ady* (1939); *Ady ünnepére* (1944).
- ²⁶ NÉMETH László, *Magyarság és Európa*, Franklin, Budapest, 1935, 98. Némethnek ez az esszékönyve az addig kialakult politikai-társadalmi-kulturális világképének legfontosabb összefoglalása.
- ²⁷ Uő, *Ady Endre* (1934) = Uő, *Két nemzedék. Tanulmányok*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1970, 57.
- ²⁸ Már a húszas évek végén többször előkerül Szabónál „az ellenforradalom természetrajza”, amely szerint: „Az ellenforradalom-részvénytársaság három nagy részvényese: a magas klérus, az arisztokrácia, a magas kápitálistizmus: Magyarországon majdnem abszolúte idegen képletek.” (*Az ellenforradalom természetrajza* [1928] = *Az egész látóhatár, i. m.*, II, 90. Kiemelés az eredeti szövegben.) Máshol világos okfejtéssel mutatja be a liberalizmusnak mint eszmének és mint politikai-gazdasági-társadalmi jelenségnek az eleinte (eredendően) *egyéni és közösségi* értelmét és hasznát: a „demokratikus szabadversenyt”, majd élesen elmarasztalja azt a folyamatot, amelynek során „végeredményben olyan valamit idézett elő, mely saját lényegét, a liberalizmust semmisíti meg”. (Vö. *A végzet ellen, i. m.*, 22.) Lásd még Uő, *A banya mélye felé* (1940); *Elkergetett istenek* (1940).
- ²⁹ Vö. Szabó Dezső, *A népképviselet* (1935) = Uő, *Az egész látóhatár, i. m.*, I, 168–187. E gondolatokról még bővíti azzal, hogy „a magyar parlament az egész politikai, az egész közélet a német és zsidó életakarat kifejezője. A bennük résztvevő magyarok vagy a német vagy a zsidó ideológia janicsárjai, vagy cél-vakon ténfergő magánosok.” (Uő, *A mai magyar politikai horizont*, Ludas Mátyás kiadás, Budapest, 1936. febr., 23.)
- ³⁰ NÉMETH László, *Kisebbségben*, 44.
- ³¹ Szekfű a kiegyezés előkészítését és *konstrukcióját* 1848 kiteljesedéseként írta le, ám a gyakorlati megvalósulását – elsősorban a magyar uralkodó körök politikai s emberi fogyatkozásai miatt – *hanyagló kornak* tekintette. Önmagára nézve is súlyos szakmai vétségként azonban nem tisztázta egyértelműen az éppen aktuális, a századvégi, majd a 20. századi „liberalizmus” fogalmának pontos *tartalmát*, csak később fogalmazta meg, hogy ő valójában az *eredeti* tartalmától „kiürített”, megfosztott liberalizmust utasította el. (Vö. Uő, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* [1920, majd – időben bővítve – 1934], illetve – a korrekciót –: „*Valahol utat vesztetünk*” [1943–1944].)
- ³² Nyilván nem véletlen, hogy az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című híres, nagy esszéjében (1948) Bibó István – a lényegét tekintve – úgyszintén ezekre a nemzeti lelki és szellemi tényezőkre: a kollektív sérülésekre, torzulásokra, roncsolódásokra és bizonytalan magatartásmintákra összpontosította a figyelmét elemzése során (miközben élesen elítélte Szekfű „hamis realizmusát”).
- ³³ Szabó a húszas évektől többször élesen (durván) támadta egykori Eötvös-kollégiumi társát, Szekfűt. (Vö. pl. *Mai Nap*, 1929. dec. 15.; később *Ede megevé ebédem* [1937].) 1935-ben esszét írt *Az új magyar történetírás feladatai* címmel, amelyben azt állítja, hogy a történetírás mindig *lírai* indíttatású, mégpedig az adott hatalmi elit céljainak megfelelően. Itt sem írja le Szekfű nevét, de néhány konkrétumból kiderül, hogy elsősorban az ő történetírói működését marasztalja el. (Vö. *Az egész látóhatár, i. m.*, III, 7–15.) Németh kezdetben méltányolta Szekfű reformtörekvéseit és történetírói kvalitásait (bár kritizálta is), a harmincas évek végétől már egyértelműen úgy látta, hogy „ellenünk jó” magyar történetírást művelt, emiatt többször és élesen föllépett ellene. Leginkább a *Szekfű Gyula* című kis könyvében (1940), amelyben Erdély szerepének kicsinyítését („Erdély kiürítését”) „Szekfű folyton rágó lírája” (!) egyik példjaként említi. (Vö. *Sorskérdések*, 557.)
- ³⁴ Szabó Dezső, *Lírai történet szemlélet. Szabó Dezső újabb művei 55–56*, Ludas Mátyás kiadás, Budapest, 1939–1940.
- ³⁵ Uo., 40.

³⁶ *Uo.*, 43–44.

³⁷ Részletes összefoglalást ad a témakör egy részéről: PÉTERFI Gábor, *A „puha diktatúra” és az emigráció Szabó Dezső-képe = Uő, Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*, L'Harmattan, Budapest, 2011.

³⁸ Szabó Dezső egyik kedvelt műfaja volt az éppen hivatalban lévő magyar miniszterelnökök tetemre hívása (illetve tanácsokkal történő ellátása) nyílt levelek formájában. Az érintett miniszterelnökök az idők során a következők voltak: Tisza István (1911); Bethlen István (1923 és 1928); Gömbös Gyula (1936); Darányi Kálmán (1938); Imrédy Béla (1939); Teleki Pál (1939 és 1941). (Részletesen lásd *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök* [1975], szerk. és bev. GOMBOS Gyula, 2. kiad., Occidental Press, Budapest, 1995.)

³⁹ *Az egész látóhatár, i. m.*, I, 14–15. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁴⁰ *A munkásság, i. m.*, 300–317.

⁴¹ *A magyar paraszt, i. m.*, 259.

⁴² *A magyar középosztály megteremtése, i. m.*, 253. Mint ismeretes, a magyar új középosztály megteremtésének vagy a régi megerősítésének és átalakításának szükségessége a korabeli társadalomkutatóknak, íróknak és publicistáknak egybehangzóan az egyik legfontosabb, mintegy társadalmi és politikai kulcskérdése volt.

⁴³ *Ede megevé ebédem! Milyen Szeffű nyílt Schittenhelm Ede sírján? = A magyar Káosz. Pamfletek, vál.*, szerk. s. a. r., el. NAGY Péter, Szépirodalmi, Budapest, 1990, 372.

⁴⁴ *Treuga Dei. A nemzeti egység fogalma, határai, feltételei* (1935) = *Az egész látóhatár, i. m.*, II, 93–117.

⁴⁵ *A választójog reformja, i. m.*, I, 189–210. Szabó még talányosan hozzáfűzi: „Állítom: hogy minden látszatok és mondatok ellenére: Mussolini és Stalin és Hitler e felé az új demokrácia felé tart. A biztosított szabadságok orgánikus, szerves és megszervezett demokráciája felé.” (*Uo.*, 209.)

⁴⁶ Szabó Dezső, *A magyar jövő alapproblémái = Az egész látóhatár, i. m.*, II, 346–442. (Beúszik ebbe az okfejtésbe a Németh Lászlónál is fel-felbukkanó „harmadik oldal” metafora, amelynek itteni tartalma „az örök magyarság szerves érdekei”. [*Uo.*, 384.] Némethnél is hasonló tartalomról van szó.)

⁴⁷ NÉMETH László, *A reform*, Tanú, 1935/I, 11–14.

⁴⁸ *Uo.*, 23.

⁴⁹ *Uo.*, 27. Az egész Tanú-számot kitevő reformtervezet néhány főbb fejezete a következő. *Harmadik oldal vagy Nagyida; Új, világi rend; A művelődés reformja; Az emberanyag védelme; A gazdaság reformja; Tájhaza és alkotmány; Kisebbségi sors; A reform ellenségei.*

⁵⁰ NÉMETH László, *Messziről. Válasz Szeffű Gyulának*, Tanú, 1936/III–IV, 126.

⁵¹ Uő, *Népi író*, Magyar Csillag, 1943/1, 4. (Az idézett szövegrész a *Két nemzedék* című életműsorozat kötetben megcsonkítva jelent meg.)

⁵² Szabó Dezső, *Magyarország helye Európában: Keleteurópa = Az egész látóhatár, i. m.*, I, 211–236. Idézet: 211. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁵³ Vö. még Uő, *A szellemi együttműködés célja, tartalma, határai* (1937) = *Az egész látóhatár, i. m.*, III, 107–117.; *A holnap nacionalizmusa* (1938) = *Az egész látóhatár, i. m.*, I, 19–81.

⁵⁴ Uő, *Lírai történeteszemlélet*, 44.

⁵⁵ Tanú, 1932/II, 127–128.

⁵⁶ *I. h.*, 130.

⁵⁷ NÉMETH László, *Most, Punte Silta = Uő, Európai utas*, Magvető–Szépirodalmi, Budapest, 1973, 689–694. Vö. még: *Híd a Dráván* (1940). Itt a következőket írja: „kelet-európai kis nép vagyunk, és sorsunk kitéphetetlen a Németország és Oroszország közé ékelt kis népek sorsából”. (*Uo.*, 683.)

